

نگاهی به آتشکده یزد (آتش ورهرام)؛ نیایشگاه زرتشتیان در شهر جهانی ایران

مسعود حاجی زاده میمندی^۱؛ هادی نگهبانی^۲؛ نسرین خرم‌نژاد^۳

چکیده

شهر یزد بعنوان یکی از شهرهای باستانی و خوشنام ایران دارای سرمایه‌های مادی و معنوی فراوانی است. این شهر از گذشته بعنوان جایگاه مردمی صبور، شهر دارالعباده، شهر قنات، قنوت و قناعت و در سال ۱۳۹۷ بعنوان شهر جهانی در ایران شناخته شده است. زرتشتیان یزد از جمله گروه‌های دیرپای این سرزمین هستند که طی قرن‌ها در این شهر زیسته‌اند و بسیاری از آداب و رسوم خود را تا به امروز حفظ نموده‌اند.

نوشتار حاضر درصدد معرفی یکی از نیایشگاه‌های بسیار مهم و مورد احترام زرتشتیان ایران بعنوان یکی از میراث‌های قابل توجه فرهنگ و تمدن ایران است که از آن بنام زیارتگاه «آتش ورهرام» یاد میشود. روش پژوهش، مطالعه اسنادی و کتابخانه‌یی به همراه روش مطالعه میدانی و مصاحبه با مطلعین محلی بوده است. همچنین به معرفی معماری آتشکده، پیشینه و کارکردهای آن پرداخته شده است.

کلید واژگان

نیایشگاه‌های زرتشتیان؛ زرتشتیان؛ آتشکده؛ آتش ورهرام؛ یزد

۱. استادیار گروه جامعه‌شناسی دانشگاه یزد؛ masoudhajizadehmeymandi@gmail.com

۲. پژوهشگر بنیاد ایرانشناسی؛ hadinegahba2010@gmail.com

۳. پژوهشگر بنیاد ایرانشناسی (نویسنده مسئول)؛ khoramnejadnasrin@gmail.com

مقدمه

استان یزد یکی از سرزمینهای باستانی و بهره‌گرفته از فرهنگ کهنی است که در طول شکل‌گیری خود حوادث و رویدادهای گوناگونی را پشت سر گذارده است. شواهد باستان‌شناسی از جمله مجموعه آثار باستانی پراکنده موجود در یزد مانند دست‌افزارهای سنگی بدست آمده در دره‌های شیرکوه، نگاره‌های روی تخته سنگ کوه ارنان و پیکره سفالی نقش‌دار یافت شده در نارین قلعه میبد که تحلیلهای باستان‌شناسی به احتمال آن را متعلق به تمدن ایلامی میدانند و همچنین غارهای متعدد استان و آثار معماری و شهرسازی باستانی و نیز آثار برج‌مانده از آیینهای کهن ایرانی که در گوشه و کنار این استان پراکنده‌اند، همگی گواه بر این ادعاست که استان یزد میراث قابل‌توجهی از فرهنگ و تمدن کهن ایرانی را در خود جای داده است. زرتشتیان یزد از جمله گروه‌های دیرپای این سرزمین هستند که در طی قرن‌ها در این منطقه زیسته‌اند و بسیاری از آداب و سنن خویش را تا به امروز حفظ کرده‌اند.

آتش نزد اقوام مختلف از قدیم‌الایام گرمی بوده و در ادیان آریایی و سامی اهمیت ویژه‌ای داشته است. آتش همانند همه عناصر و کلیه چیزهایی که از جانب آن فایده‌ی به انسان میرسد، در مزدیسنا ستوده شده و نزد ایرانیان قدیم و کنونی و نیز نزد زرتشتیان گرمی بوده است. نظر به اینکه در آیین مزدیسنا آفریده نیک اهورامزدا باید گرمی داشته شود، ایرانیان آریایی آذر را که همان آتش است، موهبت ایزدی دانسته و شعله آتش را یادآور فروغ رحمانی خوانده‌اند و آتشدان فروزان را در پرستشگاه بمنزله محراب قرار داده‌اند (اوشیدری، ۱۳۷۱: ۶۰).

در فلسفه دین زرتشت، آتش، گوهر هستی، راست‌ترین جلوه فروغ بیکران آفریدگار و شایسته‌ترین علت شناخت خداوند است. زبانه‌های افروخته و افراخته آتش، یادآور ارزشهای راستین وجود انسان چون راستی، پاکی، پارسایی، پویایی، رسایی، آزادگی، فرزاندگی، سربلندی و سرافرازی است. آتش به اعتبار ویژگیهای پایگاه مهمی در دین زرتشت دارد. آتش روشن است و روشن میکند، گرم است و گرم میکند، میسوزد و میسوزاند، پاک است و پاک میکند، نور و گرمای خود را یکسان به اطراف میتاباند. افزون بر این ویژگیها آتش مظهر و نشان «آتش خداوندی» است که از دیدگاه مکتب زرتشت در درون همه هستی بگونه پیوسته وجود دارد و از این آتش است که همه چیز زنده است و بسوی رسایی میرود (ختجری، ۱۳۸۰: ۹۶-۹۵).

آتشکده

پس از اینکه مردم به دین یکتاپرستی زرتشت گرویدند، به سفارش پیامبرشان همچنان نور و روشنایی گرامی داشته شد. زرتشتیان به هنگام نماز و نیایش رو بسوی روشنایی میکنند و آتشکده‌ها همچنان بعنوان مکانی برای ارج گذاشتن و پاسداری از چهار عنصر مقدس بویژه آتش که بعنوان سمبل پاکی و مهر است، در زندگی اجتماعی آنان نقش ویژه‌ی را ایفا میکنند (نیکام، ۱۳۸۵: ۵۱-۵۰). آتشکده مکان مقدس زرتشتیان است که همواره در آن آتش، نماینده فروغ ایزدی، فروزان است. اطلاعات ما درباره آتشکده‌ها بخصوص از دوره ساسانی و اسلامی است. آتشکده‌های آن دوران معمولاً بنای مکعب گنبداری بوده که چهارطاق نامیده میشده است (تفضلی، ۱۳۶۷: ۹۸-۹۷/۱).

شکل و بنای آتشکده‌ها در همه جا یکسان بود و معمولاً هر آتشکده هشت درگاه و چند اتاق هشت‌گوش داشت و با آتشدانی در وسط بنا که پیوسته آتش مقدس در آن میسوخت. بتدریج در شریعت زرتشت مقرر شد که آفتاب بر آتش نتابد، بنابراین آتش را در فضای باز نگهداری نکردند؛ اتفاقی در وسط بنا ساختند که آتشدان در آن قرار داشت. تعداد آتشکده‌ها بسیار بود و تأسیس آنها به پیش از ظهور زرتشت، یعنی زمان پیشدادیان هوشنگ و جمشید میرسید، ولی در عهد ساسانیان، سه آتشکده مشهور آذرگشسب، آذر بُرزین مهر و آذر فرَبَج مهمتر از همه بودند. زرتشتیان، معبد و آتشکده را «درب مهر» نیز میگویند (اوشیدری، ۱۳۷۱: ۶۲). در بینش اشو زرتشت خداوند را باید در روشنایی جستجو کرد، پس هر زرتشتی به هنگام نیایش رو بسوی روشنایی میکند و هرگونه روشنایی در نماز تفاوتی ندارد. نور خورشید، ماه، چراغ و یکی از آنها نیز میتواند روشنایی آتش باشد. از سوی دیگر، ایرانیان باستان، آتش را نماد موجودیت خود یا نمادی از هویت ملی خود یا اجاق میدانستند و به آن افتخار میکردند، زیرا آتش از بین برنده ناپاکیها و روشن‌کننده تاریکیهاست، گرما و انرژی آتش چرخهای صنعت و پیشرفت را به چرخش درمی آورد و آتش درونی انسان اندیشه او را به خرد بی‌پایان اهورایی پیوند میدهد. پس زرتشتیان به پیروی از نیاکان خود، همچنان آتش را در آتشکده‌ها پرستاری میکنند تا یادآور پویایی روشنایی در هستی باشد. زرتشتیان آتشکده را «درمهر» یعنی راه ورود مهربانیها میدانند که محلی است برای پیمان بستن دو دلداده چون پاک و بی‌آلایش است.

مهمترین اطلاعات درباره آتشکده‌ها مربوط به دوران ساسانی است. نکته‌ی که باید بدان پرداخت این است که پدید آمدن آتشکده‌ها باعث ایجاد برخی تغییرات در جامعه میشد و روحانیون

نوینی باید برای اداره آتشکده‌ها تربیت میشدند. از سوی دیگر، موقوفات و نذورات کم‌کم باعث ثروتمند شدن متولیان روحانیون گردید. در دوران ساسانیف متولی امور آتشکده‌ها، دیوان خیرات (دیوان کِردگان) یا اوقاف (رُوانگان) بود و خطی که محاسبات امور آتشکده بدان نوشته میشد «آتش همار دفییره» نام داشت (تفضلی، ۱۳۶۷: ۹۹-۱/۹۸).

سه آتش مقدس

از آنجا که در سنت آریاییان طبقه‌بندی جامعه وجود داشت، به همین خاطر نزد زرتشتیان سه آتشکده از اهمیت خاصی برخوردار بود و هر یک از این آتشکده‌ها مخصوص طبقه‌ی خاص بود و معتقد بودند که هر سه آتش را اهورامزدا برای پاسبانی جهان آفریده است. این آتشکده‌ها بنا به مقام و اهمیت عبارتند از:

- آتش دادگاه: در خانه‌ها فروخته میشود و صورت خانوادگی دارد و مراسم تقدیس ندارد. بگفته مری بویس، آتش دادگاه را نیز موبدان برپا میدارند، اما افراد عادی میتوانند به خدمت آن پردازند. معمولاً زرتشتیان متمکن در خانه‌های خود آتش دادگاه شعله‌ور میدارند (افشار، ۱۳۷۴: ۲/۸۲۸).
- آتش آدران (آذران، درمهر): در رتبه از آتش دادگاه برتر و مخصوص آتشکده‌ها در شهرها و بلوک بزرگ است.

- آتش ورهرام (بهرام): از آتش آدران و آتش دادگاه بمراتب بااهمیت‌تر و عمومیت‌تر است. در ایران دو آتش ورهرام وجود دارد یکی در کرمان و یکی در یزد. آتش ورهرام از پانزده آتش گوناگون و آذرخش آسمانی (یعنی در مجموع شانزده آتش) تشکیل شده است؛ «این آتשהا عبارتند از: آتش رنگرز، پادشاه یا فرماندار، کوزه‌گر، آجرپز، درویش یا صاحب‌دل، زرگر، ضرابخانه، آهنگر، اسلحه‌ساز، نانوا، تقطیر، فرمانده ارتش، چوپان، پیشوای دینی، برق آسمان (آذرخش) و مرده‌سوز» (همان، ۲/۸۲۹).

معماری آتشکده‌ها

از شیوه ساختمان آتشکده‌ها در عهد باستان اطلاع زیادی در دست نیست، البته میتوان حدس زد که سقف محلی که در آنجا آتش در مجمر سنگی میساخت، باید بلند بوده باشد و روزنه‌هایی در بالا برای خروج دود و هوا داشته باشد، ولی از شکل هندسی ساختمان چندان اطلاعی نداریم و ساختمان کلیه آتشکده‌هایی که امروزه موجود است، تقریباً یکسان است. ظاهراً زرتشتیان از سده

چهارم قبل از میلاد به بعد به تقلید از مردم بین‌النهرین به ساختن معبد پرداخته‌اند و پیش از آن، مراسم دینی در فضای آزاد انجام می‌شده است. اطلاعات تاریخی درباره آتشکده‌ها بویژه از دوره ساسانی و اسلامی در دست است (تفضلی، ۱۳۶۷: ۱/۹۷).

مقدس‌ترین قسمت هر آتشکده جایی است که آتش در آن نگاهداری می‌شود و در اصطلاح زرتشتیان ایران به «گنبد» معروف است. معمولاً جایی که در آن آتش قرار دارد و به اتاق آتش نیز معروف است، بصورتی است که عبادت‌کنندگان بتوانند آن را ببینند. آتشکده‌های قدیمی یزد و کرمان دارای اتاق بزرگی است که «گنبدخانه» یا «محراب» نامیده می‌شود و عبادت‌کنندگان در آن اجتماع می‌کردند و برای محفوظ ماندن آتش و آلوده نشدن آن، جز موبدان، کسی مجاز به داخل شدن به اتاق آتش و دیدن آتش مقدس نبود. در سده‌های سیزدهم و چهاردهم هجری در یزد و کرمان و تهران آتشکده‌هایی به سبک آتشکده‌های پارسیان هند ساخته شد که در آنها آتش در اتاق مکعب شکلی که در وسط قرار دارد، میدرخشد و از پنجره‌های شیشه‌یی نمایان است. آتشدان در گودی بالای ستونی گرد و سفالی (در قدیم سنگی) به نام کلک (در گویش زرتشتیان یزد) در زیر قبه‌یی نهاده شده است (همان، ۱/۹۸).

آتشکده‌ها یکی از مهمترین عناصر نیایشگاه‌های زرتشتیان هستند. از آنجا که در ایران باستان چهار آخشیح (عنصر) همواره مورد پاسداشت و گرامی بوده، ایرانیان باستان از گذشته‌های دور از آنها بعنوان پاک‌کننده‌ها بهره می‌گرفتند و تلاش می‌کردند با احترام ویژه به آب، خاک، روشنایی و هوا، آنها را آلوده نسازند و محیط زیست سالم داشته باشند. نخستین نیایشگاه‌ها که مربوط به آیین مهری بود، در دامنه کوه‌ها و محل جوشش چشمه‌ها ساخته شده تا عناصر چهارگانه به هنگام طلوع خورشید گرامی داشته شوند. از هنگامی که ایرانیان آتش را کشف کردند و آن را مهار نمودند و در اختیار خود درآوردند، روشنایی مصنوعی که توسط آتش بوجود می‌آمد نیز از ارزش ویژه‌یی برخوردار گردید. از آن پس، در کنار رودخانه‌ها و چشمه‌ها، آتشکده ساخته شد و پس از مدتی، خانه‌ها و مراکز آموزشی در کنار آتشکده‌ها بنا گردید و اجاق خانه‌ها روشنایی آتش مورد نیاز خود را از آتشکده‌ها فراهم می‌کردند. در سنت زرتشتیان، نیایش بصورت فردی یا گروهی و پنج نوبت در شبانه روز انجام می‌گیرد. از آنجا که پرستش «سو» (قبله) زرتشتیان روشنایی است، آنها بسوی نور و روشنایی نماز می‌خوانند. در برخی از روزها، به آتشکده می‌روند تا رو به روشنایی آتش، نماد مهر و گرمی که توسط موبد آتشبان نگهداری و پاسداری می‌شود، اهورامزدا را ستایش کنند. زرتشتیان بیشتر در چهار روز از ماه - سوم، نهم، هفدهم و بیستم - به آتشکده می‌روند و

مراسم مذهبی را در این روزها بجا می‌آورند. آتشکده علاوه بر آنکه محلی برای پرستش بوده، کارکردهای دیگری نیز داشته و گاه نقش محلی برای قضاوت را نیز داشته است و از آنجا که زرتشتیان، ایزد مهر را مسئول رسیدگی به اعمال آدمی میدانند به آتشکده‌ها «دار» یا «در مهر» نیز میگویند. در گذشته، طبابت نیز در آتشکده‌ها انجام میگرفته و آتشکده‌ها بنوعی مدارس علمیه نیز بوده‌اند و دروس دینی در آنها تدریس میشده است. علاوه بر تمامی اینها آتشکده‌ها محل نگهداری غنایم و هدایا و بیت‌المال و موقوفات نیز بوده‌اند (اوشیدری، ۱۳۷۹: ۱۱-۱۲).

آتش ورهرام در یزد

آتش ورهرام در حال حاضر در ساختمان آتشکده یزد واقع در خیابان کاشانی نگهداری میشود. در مورد سرگذشت این آتش تا رسیدن به محل کنونی، روایت سینه به سینه زرتشتیان اینگونه است که این آتش از آتش ناهید پارس به آتشکده هفتاد (در نزدیکی عقدا) و سپس به ترکاباد (نزدیک اردکان) آورده شده است. مدتی در غاری در کوههای عقدا موسوم به «اشکفت یزدان» نگهداری میشده تا اینکه در دوره ناصری به شهر یزد آورده شده و در خانه دستور شهر (موید شهر) جا داده شده است و چون در این دوره بر اثر تلاشهای پارسیان هند، زرتشتیان ایران نیز از حقوق اجتماعی و مدنی بیشتری برخوردار بودند، آتشکده بهرام ساخته شد و آتش ورهرام در آن افروخته شد (افشار، ۱۳۷۴: ۱/۸۳۰).

آتشکده یزد؛ آتش ورهرام

آتشکده یزد که در بین زرتشتیان به آتشکده هما یا آتش ورهرام معروف است، در خیابان کاشانی و کوچه آتشکده واقع شده است. این آتشکده از لحاظ موقعیت محلی، در بافت محله زرتشتیان قرار دارد. این محله که یکی از محلات قدیمی شهر یزد است، از ابتدا زرتشتی‌نشین بوده و سپس در طی سالها جمعیت مسلمانان نیز در آن ساکن شده‌اند. محله زرتشتیان از شمال به محله چهار کوچه و خیابان سلمان، از جنوب به خیابان آیت‌الله کاشانی، از شرق به خیابان چمران و از غرب به محلات لرد آسیاب و تل محدود میشود.

نام این محله در کتب و منابع تاریخی یزد تحت عنوان محله مجوسیان نیز ذکر شده است، اما اکنون نام آن موضع به محله زرتشتیان اشتهار یافته است. جعفری در کتاب تاریخ یزد در ذیل قنات ابر و مبارکه اشاره دارد که آب این قنات در محله مجوسیان به یک نقطه میرسد (خادم‌زاده، ۱۳۸۶: ۱۳۶).

با توجه به سکونت عدهٔ زیادی از مسلمانان در این محله، تعامل و همزیستی مسالمت‌آمیز بین دو فرهنگ زرتشتی و اسلام در این محله جلوه‌ی بارز دارد. از دیگر بناهای تاریخی بسیار مهم زرتشتیان در این محله بعد از آتشکده میتوان به گهنبارخانه، دبستان دینیاری، خانه مستر خدابخش، آب‌انبار رستم‌گیو، خانه ورجاوند، خانه اورمزدا، خانه رستمی و بیمارستان بهمن اشاره کرد.

پیشینه آتشکده آتش ورهرام یزد

بنای فعلی آتشکده یزد شامل ساختمان مشجری است که در قرن اخیر ساخته شده است. آتشکده یزد در سال ۱۳۱۳ هـ.ش با کمک مالی زرتشتیان یزد و پارسیان هندوستان احداث شده است. ساختمان آتشکده با معماری زیبایی برگرفته از هنر معماری هخامنشیان در تخت جمشید در وسط حیاط بزرگ و سرسبزی با ارتفاعی حدود دو متر از سطح زمین ساخته شده است و بر پیشانی عمارت نقش (نگاره) فروهر جلوه‌گر است. آتشکده یزد محل نگهداری آتش ورهرام (ورهرام بمعنی پیروزی) است. در مورد سرگذشت آتش ورهرام در منابع تاریخی زرتشتیان آمده است: «در ایران دو آتش ورهرام موجود است؛ یکی در شهرستان یزد و دیگری در استان کرمان. آتش ورهرام یزد بسیار قدیمی است و از روزگار ساسانیان تقدیس شده است» (شهمردان، ۱۳۳۶: ۲۱۸). قدمت روشن بودن آتش این آتشکده به ۱۵۲۸ سال پیش میرسد و در شبانه‌روز پنج مرتبه چوب به آتش افزوده میشود که بیشتر، چوب بادام و زردآلو است. آتش ورهرام در مرحله آخر بعد از تکمیل ساختمان آتشکده در سال ۱۳۲۱ هـ.ش طی تشریفات به اتاق آتش آتشکده آورده شد و تا به امروز در آنجا فروزان است (آذرگشسب، ۱۳۵۰: ۲۹).

آتش ورهرام قبل از آنکه به ساختمان کنونی آورده شود در گهنبارخانه فروزان بود. دربارهٔ این آتش نقل شده که آتش آن از آتش آتشکدهٔ ناهید پارس به هفتاد (در نزدیکی عقدا) و پس از آن به ترک آباد (نزدیک اردکان) آورده شد تا اینکه بعلت تعصبات مسلمانان به غاری در کوههای عقدا به نام «اشکفت یزدان» منتقل و عاقبت در دورهٔ ناصری در خانهٔ دستور موبد شهر یزد جاداده شد و چون بر اثر مجاهدات پارسیان هند، زرتشتیان ایران در آن عهد از حقوق اجتماعی و مدنی آزادانه برخوردار یافتند، آتشکده بهرام برپا شد. این نوع اقدامات توسط مانکجی لیمجی هاتریا که از جانب پارسیان هند به ایران آمده بود، انجام شد. زرتشتیان احتمال میدهند که آتش ورهرام تا حدود قرن ششم هجری در کتنویه روشن بوده و سپس محل آن به مسجد جامع تبدیل شده است (افشار، ۱۳۷۴: ۸۳۰-۸۲۹/۲).

آتش وهرام یزد در کوی موبدان در منزل بسیار حقیری تخت‌نشین (بمعنی قرار دادن آتش مقدس در اتاق مخصوص آتش) شده بود و در آن زمان شت نوشیروان جی کوهیارجی مقیم سورت با هزینه خویش ساختمان آبرومندی برای آن ساخت و باغ پردرآمدی معروف به باغ چنار در یزد خرید و وقف آتش وهرام کرد که درآمد آن به هزینه سوخت و روغن آن برسد. آتشدان آتش وهرام از سنگ بسیار بزرگی تراشیده و در وسط آتشگاه نصب شده است (همانجا). تعمیر و مرمت ساختمان مذکور بوسیله مانکجی هاتریا^۱ در سال ۱۲۲۵ یزدگردی مطابق با ۱۲۳۵ هـ.ش صورت گرفت و لوحی بعبارت زیر در آنجا نصب گردید:

به نام ایزد بخشاینده مهربان. در عهد دولت دوران مدت پادشاه جمجاه ناصرالدین شاه قاجار خلدالله ملکه به یمن همت خیراندیشان سلیله کیان زرتشتیان متوطن هندوستان رعیت دولت جاوید مدت عدالت بسطت بهیه انگلیس ادام الله ملکه به خشنودی یزدان پاک و پیغمبران برحق این منزل شریف به جهت رفاهیت و فراغت طایفه کیانی و همکیشان خود از سکنه ایران پارسیان دارالعباده یزد خاصه موبدگاه و محل عبادت و آسایش دارالقرار و خواندن گهنبار و جمع شدن انجمن ساخته و پرداخته شد. به تاریخ روز سروش ایزد از مهر ماه قدیم سنه ۱۲۲۵ یزدگردیه مطابق سنه ۱۲۷۲ هجریه موافق سنه ۱۸۸۵ عیسویه به سعی و اهتمام حقیر فقیر سراپا تقصیر بنده خاکسار ربّانی و امیدوار رحمت یزدانی درویش فانی مسافر مانکجی ابن لیمجی ولد هوشنگ هاتریا فارسی الاصل هندوستانی المسکن.

سپس چهل و پنج سال بعد دوباره ساختمان آن تعمیر شد و این لوح در آنجا نصب گردید:

یاهو به نام یزدان توانای آمرزشگرددار. به یاری پاک یزدان مهربان و رضاجویی و خشور و خشوران در عهد خسرو دادگر مظفرالدین شاه قاجار خلدالله ملکه این خجسه مکان آتش وهرام که برای به جای آوردن کارهای شایسته دینی هنگام پیش بنیاد شده است، اتاق ارویسگاه^۲ که یزشنگاه^۳ است تعمیر و سفیدکاری و غیره و اسبابهای لازمه و دروب و تعمیر اتاق فرخنده اوند و هم تمام این منزل مینونشان از زر و ارزش بهدین راد اردشیر بن کیخسرو گشتاسب یزدی که جایگزین بمبئی است به کوشش خدابخش و جمشید ولدان موبد کیخسرو و موبد خداداد از نو به طرز شایسته تعمیر شد که موبدان و بهدینان گاه آمد و رفت و یزشن و

1. Manekji Limji Hataria

2. orvisgāh

3. yazešngā

نیايش و ادای فرائض صاحب خیر را به نیکی یاد و از یزدان آمرزشگر آمرزش روان خود و نیاکان و خویشان را خواستار آیند. به تاریخ روز اردایزد و فروردین ماه باستانی سنه ۱۲۸۰ یزدگردی مطابق ۱۳۱۸ هجری.

سالها بعد شت خورشید جی کاوسی با دهش خویش (سرمایه شخصی خود) به توسعه ساختمان آتش بهرام اقدام کرد و مقداری از آب «مبارکه» را خریداری و بر آن وقف نمود (افشار، ۱۳۷۴: ۲/۸۳۲). توضیح اینکه اتاق ارویسهگاه اتاقی است در آتشکده در کنار اتاق آتش که کف آن سنگفرش است و دور آن راه آبی است که آب در آن جریان پیدا میکند (سروشیان، ۱۳۷۰: ۶) و یزشگاه اتاقی است مخصوص در منزل موبدان برای انجام مراسم دینی = اوریسهگاه (همان: ۱۸۸). ساختمان فعلی آتشکده یزد در آبان ماه ۱۳۱۳ هـ.ش با سرمایه یکی از خیرین زرتشتی ساکن هند به نام «همابائی» بر قطعه زمینی به مساحت ۶۳۶۲ متر مربع که از طرف چند تن از خیرین زرتشتی از جمله برادران امانت به نامگانه پدرشان اردشیر مهربان رستم وقف گردیده بود، احداث گردید. زمین زیر ساختمان و چهار دیوار این جای پاک آتش ورهرام انجمن پارسیان بمبئی را دهشمندان زیر بنا نمودند. برادران امانت به نامگانه پدر خودشان شادروان اردشیر مهربان رستم ۳۶۷۶ گز، شادروان دستور رشید دستور شهریار به نامگانه پدر خود، دستور شهریار دستور نامدار و مادر خود سرور دستور بهمن ۱۴۶۵ گز، دستور نامدار پدر شادروان دستور شهریار به نامگانه فرزند ناکامش شادروان بهمن ۱۱۳ گز، اهورامزدا روان همگان را آمرزش دهد. سال مه فروردین ۱۳۲۱ (شهمردان، ۱۳۳۶: ۲۲۲-۲۱۸).

سرپرستی و نظارت امور ساختمان سازی این مکان را که نقشه آن توسط مهندسین پارسی طراحی شده بود، ارباب جمشید امانت بر عهده داشت. وی در خاطرات خود چنین ذکر میکند:

برای جلب توجه کمک پارسیان هندوستان پنج بار به آن دیار سفر کردم. چهار بار با کشتیهای بخار بر روی آبهای خروشان اقیانوس هند و یک بار پیاده و با شتر در ریگزارهای بلوچستان ایران و پاکستان تا بالأخره انجمن پارسیان هند پرداخت هزینه ساختمان آتش ورهرام یزد را پذیرفت (رمضان خوانی، ۱۳۸۷: ۳۴۵).

از جمله بازسازیها و مرمتهای این بنا، ساخت مجدد حوض بزرگ جلوی عمارت اصلی بود. قسمتی از این حوض طبق گزارش میراث فرهنگی در سال ۱۲۷۷ کوچکتر شده و اطرافش را گلکاری کرده بودند، تا اینکه در سالهای اخیر به حالت اولیه باز گردانده شد (شهزادی، ۱۳۷۷: ۲۰).

توصیفی از بنای کنونی آتشکده

بنای اصلی آتشکده در میان حیاطی بزرگ است که اطراف آن درختان بزرگ و کوچک سرو و کاج دیده می‌شود. در ضلع غربی حیاط، سالنی بزرگ به نام تالار ورجاوند قرار دارد که محل برگزاری نمایشگاه آشنایی با فرهنگ و آداب زرتشتیان است. در کنار این تالار رو به ضلع شمالی، تعدادی اتاق با درهای چوبی نیز در یک ردیف دیده می‌شود که البته با اندکی عقب‌نشینی نسبت به تالار و در امتداد آن قرار گرفته‌اند. در مقابل این دو بخش، طارمه‌یی قرار دارد که ستونهای آجری لبهٔ آنها دیده می‌شود، این ستونها با قوسهای خفتهٔ آجری به یکدیگر متصل شده‌اند. رخ بنا در این بخش و حدفاصل آنها تا قوسها به زیبایی با آجر تراشیده تزئین شده است. در گوشهٔ شمال شرقی مجموعه سالنی کوچک، همراه با متعلقات آن چون آشپزخانه و سرویسها قرار گرفته که برای برگزاری برخی مراسم استفاده می‌شود. مجموعه دارای سه ورودی در اضلاع جنوبی، شمالی و غربی است. ورودی اصلی و محل ورود بازدیدکنندگان در ضلع جنوبی قرار دارد و ورودی شمالی محل ورود کارکنان مجموعه و زرتشتیان است. ضلع جنوبی مجموعه دارای دیوارهایی با نمای آجری است و محل قرارگیری ورودی بشکل یک نیم‌هشت نسبت به پیاده‌رو مجاور عقب‌نشینی کرده است. ورودی یک در فلزی بزرگ و دولنگه دارد که در ضلع مقابل نیم‌هشت قرار گرفته است. طرفین در ورودی دو اتاق کوچک ساخته شده که دریاچه‌یی کوچک رو به نیم‌هستی پیاده‌رو دارند. در مقابل این ورودی با فاصلهٔ نه چندان دور، ساختمان اصلی آتشکده قرار گرفته است. حد فاصل این دو، مسیری عریض ایجاد شده که با موزاییک فرش شده است. در میانهٔ این مسیر، حوض بزرگ دایره شکلی دیده می‌شود که بشکل گودالی پایینتر از سطح زمین ساخته شده و دیوارهای کوتاه دارد. طرفین مسیر نیز فضای سبز مجموعه قرار گرفته که تا دیوارهای جانبی کشیده شده‌اند.

عمارت اصلی آتشکده، بنای زیبایی است که در ارتفاع حدود دو متر از سطح زمین جای گرفته است. معماری این ساختمان بر اساس گزارش ثبتی سازمان میراث فرهنگی تا حدودی از معماری آتشکده‌های پارسیان هند تأثیر گرفته است. اتاق آتش بعنوان مهمترین رکن این بنا در قلب آن واقع شده و اطراف آن سالن و یا نیایشگاه قرار گرفته است. بخش جنوبی این سالن جهت استفاده بازدیدکنندگان جدا شده و راهرویی در سه ضلع شرقی، غربی و شمالی سالن کشیده شده است. نمای داخلی بنا اندود گچ با ازاره‌های سنگی است و نمای خارجی آجری است. رخ بنا دارای تزئینات آجرکاری و آجر تراشیده است که در آن بکار رفته است و دیوارها، ازاره‌یی از سنگ

دارند. در ضلع شمالی گوشه‌ها بشکل پلکانی فرو نشسته و بخش اعظم دیوارها در بخش پیش نشسته با آجرهای خشتی تراشیده پوشیده شده است.

تمامی درها و پنجره‌های عمارت اصلی چوبی و دولنگه هستند. در ضلع جنوبی دو پنجره و در اضلاع شرقی و غربی هرکدام هفت پنجره رو به حیاط باز شده است. این پنجره‌ها همگی درون قابی از آجر تراشیده قرار گرفته‌اند و زیر آنها نواری از کاشی با نقوش اسلیمی کار شده است. در ضلع شمالی بنا بر روی قسمت پیش آمده این ضلع، پنج پنجره مربع شکل و کوچکتر نسبت به پنجره‌های دیگر اضلاع دیده می‌شود. این پنجره‌ها درون قابی آجری قرار گرفته‌اند. در همین ضلع و درون هر یک از دو بخش فرونشسته یک پنجره مربع شکل دیگر قرار گرفته که اطراف آن قابی از کاشی با نقوش اسلیمی کار شده است. علاوه بر آن، نقش یک مجمر و یا گلدان نیز زیر پنجره‌ها با کاشی منقوش به نقوش اسلیمی دیده می‌شود.

این عمارت در ضلع جنوبی دارای بخشی طارمه‌مانند است که لبه آن چهار ستون کامل و دو نیم‌ستون سنگی کار شده است. سر ستونهای سنگی و همچنین ازاره‌های سنگی ساختمان که با نقوش اسلیمی تراشیده شده‌اند، کار هنرمندان سنگ تراش اصفهان هستند. علاوه بر آن در میانه این ضلع و در بالاترین بخش رخ بنا نگارهی بزرگ و زیبا از نقش فروهر جای گرفته که کار هنرمندان کاشی کار یزدی است (شهزادی، ۱۳۷۷: ۲۵).

در مقابل طارمه پلکانی سنگی و سراسری کشیده شده است که این بخش را به حیاط مرتبط می‌کند. کف این بخش طارمه‌مانند با سنگ پوشیده شده و دیوارها و سقف آن اندود گچ است. همچنین ازاره‌ی کوتاهی از سنگ بر روی دیوارها دیده می‌شود. در دو جبهه شرقی و غربی طارمه، چهار پنجره رو به شرق، غرب و جنوب حیاط دیده می‌شود. در ضلع مقابل این بخش نیز چهار ورودی وجود دارد که دارای درهای چوبی دولنگه‌ی هستند؛ دو ورودی میانی به محل بازدید گردشگران و دو ورودی کناری به راهروهای جانبی عمارت منتهی می‌گردد. در میان دو ورودی وسطی این ضلع یک طاق‌نما با قوس خفته ایجاد شده که در مقابل آن سنگی تراشیده با نقوش نیلوفر و مستطیل شکل کار گذاشته شده است.

بخش جنوبی سالن که محل حضور بازدیدکنندگان است، فضایی مستطیل شکل و به نسبت بزرگ دارد. کف این بخش با سنگ فرش شده و دیوارها و طاق آهنگ آن اندود گچ است. در هر یک از اضلاع شرقی و غربی این بخش دو پنجره رو به راهرو جانبی عمارت باز می‌شود. زیر این پنجره‌ها ویتربینهایی تعبیه شده که دو کتاب *اوستا* درون آنها قرار گرفته است. در میانه ضلع

شمالی این بخش، اتاق آتش دارد که دارای پنجره‌ی تمام شیشه‌ی رو به بخش جنوبی سالن است تا بازدیدکنندگان بتوانند آتش و آتشدان را از این قسمت ببینند.

آتشدان یک مجمر بزرگ برنجی است که در میان اتاق آتش قرار گرفته است. در مقابل پنجره شیشه‌ی نرده‌ی چوبی قرار گرفته تا از ازدحام مقابل پنجره جلوگیری شود. طرفین اتاق آتش دو در چوبی تعبیه شده که به بخش شمالی سالن باز میشود. این بخش در سه ضلع شرقی، غربی و شمالی اتاق آتش قرار گرفته است. کف این بخش با قالی فرش شده و طاق آن از نوع آهنگ است. سالن در هر ضلع شرقی و غربی خود رو به راهرو چهار پنجره و یک در دارد. درها در جنوبی‌ترین بخش این دو ضلع قرار گرفته‌اند.

در ضلع جنوبی سالن نیز اتاق بزرگی هست که محل نگهداری خوراک آتش (چوب) است. این همان اتاقی است که پنج پنجره کوچک مربع شکل رو به بخش شمالی حیاط دارد. در مقابل انبار خوراک آتش، اتاق آتش قرار گرفته و ورودی آن در ضلع شمالی اتاق جای گرفته و دو پنجره بزرگ نیز در اضلاع شرقی و غربی دارد. در مقابل این پنجره‌ها میله‌های فلزی بشکل عمودی کشیده شده است.

در سالهای اخیر نیز مجموعه دیگری در قسمت پشت ساختمان اصلی ساخته شده که شامل حیاط و یک ایوان است. زمین این مجموعه قبلاً باغ انار بوده و از صاحبان آن خریداری شده و این حیاط در آن ساخته شده است. تابلوی سردر ورودی این مجموعه، توضیح بانی و سازندگان آن را چنین بیان میکند:

این مجموعه و کلیه متعلقات در جوار آتشکده بر روی زمین اهدایی رستم کیخسرو کدخدا بنامگانه روانشادان پدر و مادرش کیخسرو خداداد کدخدا، زربانو اردشیر کدخدا و همسرش پروین کیخسرو استقامت (کدخدا) و با دهش ۵۴۶/۰۰۰/۰۰۰ ریال از طرف سهراب کیخسرو کدخدا بنامگانه روانشادان پدر و مادرش کیخسرو خداداد کدخدا و زربانو اردشیر کدخدا و ۸۱۲/۰۰۰/۰۰۰ ریال سود بنیاد خیریه سرویس یگانگی و طراحی آقای مهندس بهمرد خسروی و نظارت خانم مهندس میترا رئیسی و سرپرستی آقای سهراب آذریان همگی افتخاری اجرا توسط شرکت ایساتیس در راستای توسعه آتشکده یزد احداث و تحویل انجمن زرتشتیان یزد گردید. دیماه ۱۳۸۹ خورشیدی برابر با دیماه ۳۷۴۸ دینی زرتشتیان.

همچنین ساخت تالار ورجاوند نیز در سال ۱۳۸۷ ه.ش توسط پرویز ورجاوند انجام شده است:

«خشنودی اهورامزدا»

این ساختمان را پرویز ورجاوند به نامگانه پدر و مارد خود دکتر فریدون ورجاوند و دولت رستمی به سال ۱۳۸۷ ه.ش بنا نمود. این بنا در محلی که قبلاً ساختمان به نامگانه روانشاد فرنگیس بهرام قرار داشت و در سال ۱۳۸۱ در اثر کهولت ویران گردیده بود، به یک بنای قدیمی ساخته شد.

مدیریت این آتشکده بر عهده انجمن زرتشتیان یزد است که ریاست آن در حال حاضر بر عهده سیروس فیروزگر است. مالکیت بنا وقف جامعه زرتشتیان شده و سالهای سال است که بوسیله کمکهای مالی نیکوکاران زرتشتی به نامهای ارباب فریدون و مهربان زرتشتی و تحت نظارت انجمن زرتشتیان یزد اداره میشود. از آتشبندهان قدیمی این آتشکده میتوان به فرخ جمشیدی اشاره کرد که سالهای متمادی بعنوان آتشبند به این جایگاه خدمت نمود و پس از وی کیخسرو لریان این وظیفه را بر عهده گرفته است. لریان از سال ۱۳۸۵ ه.ش بعنوان مسئول و خادم آتشکده و وظیفه سرپرستی این جایگاه را بر عهده دارد و از دو سال گذشته نیز هم آتشبند و هم خادم آتشکده است. از دیگر خادمان قدیمی این آتشکده میتوان به الله یار خلیلی جعفرآبادی اشاره نمود که سالهای زیادی را بعنوان خادم این آتشکده به خدمت مشغول بوده است (مصاحبه با کیخسرو لریان، آتشبند آتشکده یزد، تابستان ۱۳۹۴).

کارکردهای آتشکده یزد

- کارکرد مذهبی: معمولاً مهمترین مراسم و گردهمایی زرتشتیان در روز اول نوروز برگزار میشود که همگی برای زیارت آتش ورهرام به این مکان مقدس می آیند. همچنین در روز ورهرام زائران پس از زیارت زیارتگاه شاه ورهرام ایزد خرمشاه به این مکان می آیند. در گذشته که کمتر بازدیدکنندگان به این مکان می آمدند، بیشتر مراسم گهنبارخوانی نیز در این مجموعه برگزار میشد که ساختمانی نیز در این مکان برای برگزاری مراسم گهنبار ساخته شده بود، لکن هم اکنون کمتر از آن استفاده میشود.

- کارکرد گردشگری و جذب توریسم در شهر جهانی: شایسته است که در کنار منابع درآمدزای نفتی به منابع دیگری نیز برای افزایش درآمد ملی و جذب سرمایه توجه گردد که بی گمان با توجه به شرایط تاریخی، فرهنگی و اجتماعی ایران در منطقه و آسیا، بخش گردشگری و توریسم میتواند

با پتانسیل و ظرفیت مطلوبی بهترین انتخاب برای دولت و ملت باشد. شناخت چالشها و فرصتهای حوزه گردشگری ایجاب میکند که در این بخش چه از نظر سرمایه‌گذاری در صنعت گردشگری درون مرزی و چه از نظر گردشگر خارجی، بر روی عناصر و میراث مادی و معنوی کشور بطور خاص بازنگری شود و تمامی این عناصر از جمله اماکن معروف و مهم کشور مورد توجه قرار گیرد. یکی از این عناصر مشهور در کشور اماکن مربوط به فرهنگ زرتشتیان و از جمله آتشکده‌های زرتشتیان است که در حال حاضر بیشتر آنها در شهر جهانی یزد قرار دارند و این اماکن به غیر از کارکرد اصلی که همان کارکرد مذهبی و اجتماعی‌شان است، دارای کارکرد گردشگری نیز هستند که از اهمیت ویژه‌ی برخوردار است. آتشکده یزد از زمانی که بشکل کنونی ساخته شده، بیشتر جنبه توریستی یافته و بازدیدکنندگان بسیاری از جمله مسلمانان از این مکان بازدید میکنند. قست تالار اصلی و اتاق آتش و همچنین بخشهای دیگر این مجموعه از جمله تالار و رجاوند، مکان بازدید عمومی است و مراسم ویژه زرتشتیان در قسمت پشت ساختمان اصلی (که از آن قسمت نیز اتاق آتش دیده میشود)، برگزار میشود، ورودی ویژه زرتشتیان نیز از در ضلع شمالی حیاط پشتی است.

منابع

- آذرگشسب، اردشیر؛ آتش در ایران باستان، تهران: چاپ آریا، ۱۳۵۰.
- افشار، ایرج؛ یادگارهای یزد، (معرفی ابنیه تاریخی و آثار باستانی شهر یزد)، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، جلد دوم، ۱۳۷۴.
- اوشیدری، جهانگیر؛ دانشنامه مزدیسنا (واژه‌نامه توضیحی آئین زرتشت)، تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۱.
- _____؛ نور، آتش و آتشکده در آیین زرتشت، تهران: اوشیدری، ۱۳۷۹.
- تفضلی، احمد؛ «آتشکده»، دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، تهران: مرکز دایرةالمعارف اسلامی، ص ۹۸-۹۹، ۱۳۶۷.
- جعفری، جعفرین محمد؛ تاریخ یزد، به اهتمام ایرج افشار، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۳۸.
- خادم‌زاده، محمدحسن؛ محلات تاریخی شهر یزد، تهران: سبحان نور، ۱۳۸۶.
- خنجری، خداداد؛ بینش زرتشت، تهران: پژوهنده، ۱۳۸۰.
- رمضان‌خوانی، صدیقه؛ فرهنگ زرتشتیان یزد، یزد: سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۸۷.
- سروشیان، جمشید سروش؛ فرهنگ بهدینان، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۰.
- شهزادی، دینار؛ گزارش ثبتی میراث فرهنگی استان یزد، یزد: معاون پژوهشی میراث فرهنگی استان یزد، ۱۳۷۷.
- شهرمدان، رشید؛ پرستشگاه زرتشتیان، هشتمین نشریه سازمان جوانان زرتشتی بمبئی، بمبئی: ۱۳۳۶ یزدگردی.
- نیکنام، کوروش؛ آیین اختیار؛ گفتاری پیرامون فرهنگ و فلسفه زرتشت، تهران: تیس، ۱۳۸۵.
- مصاحبه با کیخسرو لریان، یکی از آتشبندان آتشکده وهرام، تابستان ۱۳۹۴.